

**Наставно-научном већу
Филозофског факултета у Београду**

Одлуком Наставно-научног већа Филозофског факултета у Београду изабрани смо у Комисију за оцену докторске дисертације *Београдска интелектуална опозиција и демократски изазови у Југославији (1980–1991)*, коју је написао колега **Александар Пушкаш**. Прочитавши је, слободни смо да поднесемо следећи

ИЗВЕШТАЈ

1. Основни подаци о кандидату и дисертацији

Александар Пушкаш је рођен 1994. године у Београду. Основну школу завршио је у Младеновцу, средњу медицинску у Земуну, а студије историје у Београду 2017. године. Дипломирао је као један од најбољих студената у својој генерацији, с просечном оценом положених испита 9,65 и одбраном дипломског рада *Појава првих политичких критичких мисли у Југославији након смрти Јосипа Броза Тита. Случај листа „Јавност“ (1980/1981)*. Септембра 2018. године, такође на Филозофском факултету у Београду, окончао је и мастер студије, с просечном оценом положених испита 10,00 и одбраном завршног мастер рад: *„Књижевне новине“ о југословенству и слободи стваралаштва (1980–1984)*. Академске 2018/19 године, на истом Факултету је уписао докторске студије историје, уз менторство на Катедри за историју Југославије.

Током основних студија био је стипендиста општине Младеновац и Фонда за младе таленте – Доситеја Министарства омладине и спорта Републике Србије. Од уписа докторских студија био стипендиста је Министарства просвете и истраживач-сарадник на Филозофском факултету у Београду.

Служи се енглеским и руским језиком.

До сада је објавио неколико радова, између који издвајамо два: „Интелектуална опозиција у Југославији. Случај часописа *Јавност (1980/1981)*“ (*Зборник Матице српске за историју*, 98, бр. 2 /2018, стр. 105–116) и „Сарадници *Књижевних новина* о југословенству 1982. године. Прилог истраживању.“ (*Ksio*, I, бр. 1/2018, стр. 114–131).

Започевши научно-истраживачки рад, Александар Пушкаш се посветио проучавању новијих периода историје, првенствено годинама које су водиле ка распаду југословенске државе, а у том хронолошком оквиру појави опозиције, интелектуалне и политичке, њеном односу према проблемима нужне демократизације друштва, кризе социјализма, економских реформи и пораста национализма. Наведене теме су још увек потпуно нове и неистражене у српској историографији, будући да су се њима бавили тек понеки историчари и да су архивски извори, у складу с применом важећих прописа о

коришћењу архивске грађе, постали доступни тек последњих година. Из тог разлога, о збивањима током 80-их година XX века махом је писано у мемоаристици и публицистици, а неупоредиво мање у историјској науци.

Александар Пушкар је своју докторску дисертацију написао на основу опсежног истраживања, које је обухватило најразноврсније историјске изворе и постојећу литературу. Релевантне необјављене изворе пронашао је у Архиву Југославије (пет фондова), Архиву Србије (седам фондова), Историјском архиву Београда (два фонда) и Народној и универзитетској књижници Љубљана (четири фонда). Међу објављеним изворима анализирао је документа из 35 збирке, различитог порекла, домаћег и страног, која садрже политичке програме, безбедносне и полицијске извештаје, судске списе, статистичке податке, програмске текстове и говоре. Мемоарски извори подједнако су богати, те је анализом обухватио 52 дневника, успомена и личних сведочења савременика и учесника догађаја. С обзиром на то да су неисцрпне расправе о актуелним проблемима или вођене преко штампе или је она о њима извештавала, анализирао је пет дневних листова и недељника (*Борба*, *Књижевне новине*, *Књижевна реч*, *НИН* и *Социјализам*). У истраживању се такође показало да корисне податке и сазнања дају електронски извори, енциклопедије и лексикони.

Иако су 80-те године у историографском погледу неистражене, у попис коришћене литературе налази се 161 монографија и синтеза, осам необјављених мастер радова и докторских дисертација и 170 расправа и чланка. Као што се види из ових бројачних показатеља, у хеуристичком погледу је умногоме надмашио списак извора и литературе, који су, као релевантни, наведи у образложењу предлога теме докторске дисертације. Притом, треба нагласити да је у многим случајевима било тешко одредити прави карактер појединих књига и чланака, будући да многи од ових радова, нарочито књижевна дела, могу бити посматрани и као литература и као историјски извор о једном прелазном добу у прошлости југословенских народа.

2. Предмет и циљ дисертације

Предмет истраживања докторске дисертације колеге Пушкарша био је развој београдске интелектуалне опозиције у контексту демократских изазова у Југославији од 1980. до 1991. године. Избор синтагме „београдска интелектуална опозиција“ захтевао је детаљније објашњење, с обзиром на то да је могао створити извесне недоумице. Под њом се подразумевају припадници београдске стваралачке интелигенције: универзитетски професори, сарадници научних, уметничких и културних институција и појединци који су објављивали књижевна и стварали уметничка дела, уз услов да је њихова делатност у тадашњем времену сматрана опозиционом, будући да су појам „интелектуалац“ и појмови изведени из истог корена речи и тада били широко тумачени. У дисертацији је стога писано и о глумцима, сценаристима и режисерима, позоришним или филмским, а повезаним с делатношћу опозиционих интелектуалаца, уредницима и члановима

редакција појединих листова и часописа, у којима су јавно саопштавани критички ставови и упућивани позиви на промену политичког система. Под појмом „опозиција“ подразумевано је оно што су под њим сматрали представници државних власти и сами опозициони интелектуалци о којима је реч, док се присвојни придев „београдска“ односи на све припаднике интелектуалне опозиције везане за САНУ, Београдски универзитет, научне и уметничке институције, издавачке куће, трибине, стручне или друштвене часописе и њихове редакције у којима је стваралачка интелигенција добијала „простор“ за изношење ставова. Колега Пушкаш га је изабрао као адекватнији у односу на „интелектуална опозиција у Београду“ отуд што би у другом случају предмет докторске дисертације био само политички живот, тачније демократски изазови у граду Београду, а не и њен однос према политичким приликама и демократским изазовима у целој земљи.

У време које је обухватила тема ове дисертације већина европских држава је идеју демократије сматрала основом легитимитета и легалитета власти. Истицала ју је у највишим законодавним и политичким актима, независно од несагласја око значења тог појма и његове практичне примене. Схватања демократије била су предмет расправа на међународном плану и у Југославији, у којој су се спорили и власт и опозиција, једни са другима и међусобно, најчешће око начина скупштинских избора, слободе штампе, окупљања, удруживања, јавног говора, мишљења и стваралаштва, могућности настанка више политичких странака, санкционисања опозиционог деловања. На одређен начин, такви изазови су постојали током читавог трајања југословенске социјалистичке државе, због чега су у овој дисертацији сагледавани у оквиру прожимања југословенског и европског контекста у хладном рату.

За полазну хронолошку одредницу одабрана је 1980. година, као преломница важна због смрти Јосипа Броза Тита, доживотног председника СФРЈ и вишедеценијског лидера СКЈ, од чијег су мишљења зависиле најбитније државне одлуке. Истовремено, почетком 80-их година у државама западне и јужне Европе започели су процеси њиховог међусобног повезивања, а у источној Европи све већа економска криза, праћена захтевима опозиције за омогућавање политичких слобода. Средином те деценије, постепено су почињале и значајне промене система у СССР и попуштање међународних тензија, што је утицало на друге државе у источној Европи и отварало бројна политичка питања.

Захваћена овим токовима, Југославија се суочавала с константном економском кризом и Косовским питањем, које је прожимало дискусије око карактера државе, примене Устава, односа у федерацији, положаја Србије и статуса њених покрајина. Осим тога, отворана су и све конкретнија питања демократизације, неодвојива од питања реформе СКЈ, реформе државе и реформе привредног система. Расправљало се о увођењу вишестраначког система, док је однос према прошлости постајао један од кључних предмет сукоба. Све заједно, стварало је непремостиве поделе у државном врху, утичући и на политичке обрачуне.

Однос према овим проблемима и тражење решења захватили су интелектуалне кругове у Београду, главном граду Србије и Југославије, центру политичких дешавања,

традиционално склоном критичком мишљењу и деловању. Неретко посматран као град „између Истока и Запада“ и као центар Трећег света, Београд је имао највише научних и уметничких институција и највећи универзитет, осигуравајући сарадњу с осталим интелектуалним центрима и појединцима. Интелектуалци који су у њему радили и стварали у ово су време све одлучније постављали питања слободе уметничког стваралаштва, повезујући политичка питања с проблемом односа државе према друштвеним наукама и научним институцијама. Уочивши развој тих процеса и њихову повезаност, руководство СКЈ је „опасним“ појавама сматрало издаваштво, медије и јавни „простор“ у Београду, а поготово деловање појединаца у њима и настанак кругова истомисленика, што је – у неким случајевима – доводило до јавних партијских осуда, хапшења и судских процеса. С временом, међутим, почело се делити због разлика у ставу према опозицији, која је – за разлику од оне у већини држава Источне Европе, посвећене захтеву за политичким и грађанским слободама – једним од кључних проблема сматрала национално питање. Припадници интелектуалне опозиције у Југославији су се стога све више разликовали, спорећи се око значења југословенства и федерације, заједничке прошлости и интереса конститутивних народа и националних мањина. Док је крајем те деценије у већини источноевропских држава отпочело рушење комунистичке власти, суштински утичући на промене међународног поретка, југословенску стварност карактерисала је кулминација свих наведених проблема, међу којима су поједини толико нарасли да се рационалан излаз из њих није ни назирао. У свим тим дешавањима активно је учествовала београдска интелектуална опозиција и сама суочена с различитим погледима на нарастајући кризу.

Као крајња хронолошка граница ове докторске дисертације постављена је 1991. година и то из више разлога: успостављања вишестраначког политичког система, почетка грађанског рата, распада југословенске државе и стицања државне независности Словеније и Хрватске.

У најширем погледу, циљ истраживања био је да се што потпуније прикаже и анализира опозиционо деловање и улога припадника београдске стваралачке интелигенције у контексту демократске идеје и борби за њу у Југославији. Анализом су приказане и тумачене најважније иницијативе интелектуалаца, попут захтева за оснивање нових политичких часописа, покретања петиција, организовања протеста и отварања питања слободе стваралаштва. Као један од циљева наметнуло се и утемељено тумачење односа власти према идеји демократије, што је подразумевало политичке прокламације у контексту демократског легитимитета, изборног систем у СФРЈ, закона о штампи, издавачке делатности, изношење јавног мишљења, методе цензуре и законске санкцијама. Неопходно је било истражити и промене у Југославији, почетком, током 80-их година, нарочито 1989. и 1990, разлоге за њих и ставове власти према политичким системима других европских држава. Међу најважнијим циљевима истакла се нужност указивања на значај Београда за развој критичке мисли и интензивно учешће интелектуалаца у оснивању опозиционих политичких покрета и странака. Упоредо с тим, било је потребно

преиспитати постојеће тврдње о улози и одговорности припадника београдске интелектуалне опозиције, неретко проглашаваних инспираторима политичких појава, подстрекачима српског националног покрета и изазивачима грађанског рата у земљи. Напокон, анализа институционалног образовања и генерацијске припадности београдских опозиционих интелектуалаца, који су деловали у ово време, показала се као иновантни резултат истраживања. На крају, циљ дисертације колеге Пушкаша био је да политичку активност београдских интелектуалаца контекстуализује у целокупном југословенском друштву и политичком систему, због чега је указивано на њихове контакте с интелектуалцима из других југословенских република и покрајина, заинтересованим за реформе и промене.

3. Основне хипотезе од којих се полазило у истраживању

Обавивши већи део архивског и другог истраживања, као и анализу постојеће литературе, Александар Пушкаш је поставио више хипотеза. Детаљнија анализа историјских извора махом је показала је њихову оправданост, због чега је већина потврђена у садржају дисертације:

- Југословенске власти сматрале су идеју социјалистичке демократије као саставни део свог политичког система
- Припадници београдске интелектуалне опозиције тумачили су демократску праксу другачије од југословенских власти.
- Унутрашњи политички изазови, који су сматрани демократским, били су присутни готово све време постојања социјалистичке Југославије.
- Припадници београдске интелектуалне опозиције су у већини заступали идеју демократије.
- Београдска интелектуална опозиција била је све активнија током 80-их година и све организованија поводом демократских изазова.
- Припадници београдске интелектуалне опозиције нису у потпуности заступали исте политичке идеје, а разлике су временом још више испољене.
- Активности и ставови београдске интелектуалне опозиције против забране и осуде научних, књижевних и уметничких дела, тачније државне контроле над њима, били су присутни и када се нису слагали са садржајима дела.
- Већина опозиционих интелектуалаца који су деловали у београдским институцијама залагала се за демократску и федеративну Југославију.
- Најистакнутије општејугословенске демократске иницијативе београдских интелектуалаца нису добијале значајнију практичну подршку од интелектуалаца других конститутивних народа Југославије.

4. Кратак опис садржаја дисертације

Структуру докторске дисертације *Београдска интелектуална опозиција и демократски изазови у Југославији (1980–1991)* чини неколико целина.

Након резимеа, написаног на српском и енглеском језику, и „Предговору“ (стр. I–VII) су истакнути предмет истраживања и методолошки приступ, уз критички осврт на коришћене изворе и постојећу литературу, релевантну за тему дисертације.

У „Уводу“ (стр. 1–64) су приказани општи европски и југословенски контекст у Хладном рату, уз шири осврт на другу половину 70-их година XX века. Посебно је истакнуто питање демократије у југословенском социјалистичком систему, што је пре свега подразумевало државни и политички систем заснован на Уставу СФРЈ из 1974. године. Осим тога тога, анализирани су положај интелектуалаца и институција, уз осврт на изворишта „нове опозиције“ у 60-им и 70-им годинама.

Прво поглавље, под насловом „Нова епоха (1980–1981)“, а изложено од 65. до 143. стране, садржи приказ и тумачење ситуације у Југославији непосредно после смрти Јосипа Броза Тита, укључујући политичке проблеме између СКЈ и београдских интелектуалаца. Пажња је најпре усмерена на међународни поредак и актуелне процесе у европским државама, међусобне односе два блока и кључне изазове унутар њих, важне за демократске идеје и положај Југославије у таквом свету. Уз то, приказана су спољна и унутрашња очекивања за судбину државе, првенствено прва искушења у државном врху и функционисању политичког система чија је парола била „И после Тита – Тито“, с обзиром на продубљивање кризних питања, већ постојећу економску кризу и Косовско питање. Упоредо с тим, јавиле су се прве иницијативе за увођење промена, у најширим замислима повезане с демократским питањем. Државне власти су се отуд нужно одређивале према јавним медијима, појединцима и мањим интелектуалним групама, попут „неподобних професора“ Београдског универзитета, сматраних за важне инспираторе интелектуалне побуне, или чланова САНУ. Стваралаштво је тих година било подвргнуто пажљивој цензури, што је доводило до забрана, казни, спречавања или одлагања издавања појединих дела.

У другом поглављу, „Систем и криза (1982–1987)“, веома обимном, а написаном од 144. до 486. стране, приказани су главни процеси у Европи и прилике у Југославија средином деценије, с нагласком на све запаженије проблеме и поделе у државном врху, узроке њиховог настанка и снажење критичке мисли. Поглављем су обухваћени бројни важни проблеми: критика власти, деловање и центри интелектуалне опозиције, стање у научним институцијама, јавном простору и редакцијама појединих медија, формална и неформална деловања, њихови покретачи, захтеви за институционалне промене, повезани с најширим тумачењем демократије, од питања личних и политичких слобода до карактера федерације и начина избора за законодавна тела. Такође, дато је инспиративно тумачење општејугословенских иницијатива и њихових исхода, реаговања СКЈ на

опозиционе активности, критичко стваралаштво, значај Београда, који је тих година постао својеврсно уточиште за опозиционаре из других република, деловања најистакнутијих појединаца, сукоба у партијском и републичком руководству Србије, преузимање целокупне власти у Србији од стране Слободана Милошевића и његових присталица у ЦК СКС.

Треће поглавље, „Распад СКЈ и вишестраначје (1988–1991)“, такође обимно (стр. 487–606), омогућава увид у промене у Европи и рушење система социјалистичких држава, укључујући положај југословенске државе у таквом контексту, као и у деловање београдске интелектуалне опозиције до почетка војних сукоба у СФРЈ. Као доминантна питања и проблеми тих година истицале су се реформе у Југославији, стање у државном врху, продубљивање кризе у СКЈ и почетак распада државе, према којима су београдски интелектуалци заузимали став, спорећи се и делећи због различитих приступа и погледа. Ово се свакако одразило на улогу коју су имали у формирању нових политичких организација, од покрета до странака, као и на учествовање на првим вишестраначким изборима у социјалистичкој Југославије. На крају поглавља дата је анализа генерацијске припадности, занимања и професија београдских опозиционих интелектуалаца, уз објашњење њихових подела по политичким линијама.

У „Закључку“ (стр. 607–610), скромном у односу на обим и садржајно богатство дисертације, сажети су резултате извршеног истраживања и указано на значај будућих.

Прецизан попис коришћене историјских извора и литературе дат је на крају дисертације, од 611. до 626. стране.

5. Остварени резултати и научни допринос дисертације

Са становишта историографских сазнања, последња деценија у животу југословенске државе још увек је непознаница, на шта је утицала и немогућност анализе архивских докумената, који – с обзиром на законску обавезу да постају доступни тридесет година након настанка – тек у последње време постају предмет научног тумачења. Из тог разлога, о проблемима овог доба углавном су писали савременици, махом кроз лична сведочења и утиске, као и публицисти. Осим тога, приметни су бројни радови, различитог карактера, настајали у иностранству, чији је поглед на распад југословенске државе веома често био концентрисан на неутемељене тврдње о пресудној одговорности српске интелектуалне елите, сматране главним узрочником појаве национализма у Југославији и подстрекивањем грађанског рата ради спречавања отцепљења југословенских република. Из тог разлога, докторска дисертација колеге Александра Пушкаша има барем двоструку вредност. С једне стране, њоме је отклоњена „празнина“ у познавању 80-их година XX века, а са друге су дати, на историјским изворима уобличени, одговори на питања о стварној улози српске интелигенције, њеном ставу према потреби демократизације социјалистичког система и друштва, смислу југословенске заједнице, карактеру југословенске федерације, положају Србије као републике, националним интересима

српског народа, економским и другим проблемима. Определивши се да у контексту тих крупних историографских питања истраживачку пажњу концентрише на београдску интелектуалну опозицију, Александар Пушкаш се у суштини определио за проучавање њеног најважнијег дела, будући да је Београд, због значаја научних и културних установа у њему, још једном потврдио улогу политичког центра у коме су се рађале политичке идеје и стварало критичко мишљење, наилазећи на ширу подршку и дајући помоћ истомишљеницима с других простора. Имајући притом у виду да је ова докторска дисертација, што још једном треба истаћи, за разлику од мемоарских и публицистичких дела, па и немалог броја историографских, социолошких и политиколошких радова, заснована на опсежном истраживању поузданих историјских извора, објављених и необјављених, штампе, периодике и литературе, тумачења која су у њој дата имају проверљиву и поуздану подлогу. Уз то, колега Пушкаш ју је умногоме обогатио анализом и такве литературе, укључујући теоријско-методолошка истраживања и прилоге. Истовремено, ради лакшег праћења и разумевања садржаја, тамо где је било потребно, резултате својих истраживања сажимао је у табеле и графиконе.

6. Закључак

Упознававши се са завршеним текстом докторске дисертације *Београдска интелектуална опозиција и демократски изазови у Југославији (1980–1991)*, колеге **Александра Пушкаша**, Комисија је закључила да њена структура и садржај одговарају одобреној пријави, те да су анализирана сва питања претходно утврђена као истраживачки проблем. Комисија такође закључује да ова докторска дисертација по свом истраживачком дometу и сазнањима стеченим о једној важној историјској теми представља оригинално и самостално научно дело, те да су се стекли сви потребни услови за њену јавну одбрану, на којој ће бити изречена појединачна мишљења и сугестије. Имајући све наведено у виду, предлаже Наставно-научном већу Филозофског факултета у Београду да прихвати овај позитиван реферат и сагласи се с одржавањем јавне одбране.

С поштовањем,

Београд, 29. септембар 2025.

Комисија:

Др Александар Животић, редовни професор
Филозофски факултет у Београду
(председник Комисије и писац Извештаја)

Др Александар Ракоњац, доцент
Филозофски факултет у Београду

Др Слободан Селинић, научни саветник
Институт за новију историју, Београд

Ментор:
Др Мира Радојевић, редовни професор у пензији